

■ Almaz ÜLVÜ BİNNƏTOVA

Dahi mütəfəkkir Əlişir Nəvai dilçi alim kimi dilçilik tarixində də xüsusi yeri vardır. O, doğma ana dili ilə yanaşı fars və ərəb dillərini də mükəmməl bilməmişdir.

Görkəmli dilçi alim Bəkir Çobanzadə Əlişir Nəvaini dilçilik elminə dair görüşlərini iki məqaləsində - "Nəvai - dilçi" və "Nəvainin dili və dilçiliyi haqqında" təhlil etmişdir. O, "Nəvai - dilçi" məqaləsində qeyd edir ki, "Türk dilinin dörd böyük müdafi olmuştur ki, bunların birincisi, "Divani ül-lüğət ül-türk" sahibi Mahmud Kaşğaridir; ikincisi "Ğaribnəmə" - sahibi Şeyx Aşiq Paşa, üçüncüsü Nəvai və dördüncüsü "Məsirə ül-ülüm" namindəki Sərfin - sahibi Bərgəməli Qədridir".

Daha sonrakı sətirələrə də nəzər salmaqla klassiklərimizin tədqiq və

fislik təcrübələrini öyrənmək üçün də əhəmiyyətlidir. Lüğət məqalələrində sözlər isim, sifət, feil, məs-dər, feil formaları şəklində istifadə edilmişdir.

İlk olaraq, Əlişir Nəvai bu əsərini nədən "Səbat əbhur" ("Yeddi dəniz") adlandırıb? Çox sadə səbəb: "Səbat əbhur" ("Yeddi dəniz") yeddi ərəb lüğət kitabına istinadən hazırlamışdır:

1. Cövhərinin (Javxarinin) "Səhah" izahlı lüğəti.
2. Sağaninin "Təkmila" lüğəti.
3. Zəməxşərinin "Kəşşaf" əsəri - Quranın təfsiri.
4. İbn Həcibin qrammatikaya aid "Müfəssəl" iki müqəddimə və şərhləri.
5. İbn Həcibin qrammatikaya aid "Müfəssəl" iki müqəddimə və şərhləri (Ə.Nəvai 4 və 5-ci sıranı bir kitab üzərindən hesablayıb - A.Ü.).
6. "Qərayib əl-hədis" - hədislərdəki çətin sözlərə aid hazırlanmış lüğətlər.
7. Müxtəlif müəlliflərin lüğətləri, "Divan", risalə və başqa əsərlərin şərhləri. Bunlar şərti olaraq bir kitab hesab olunaraq "Zəvayid" adlanır.

Orta Asiyadan olan Cövhəri, Sağani və Zəməxşəri kimi alimlərin ərəb leksikoqrafiyasının formalaşmasında xüsusi rolları olmuşdur.

Lüğətin strukturu. Lüğətin strukturu əsasən sözlər kök sistemi əsasında təşkil edilib. "Səbat əbhur"da ("Yeddi dəniz") 8609 lüğət məqaləsi daxil edilmişdir. Lüğət məqalələrinin əsas köklərini təşkil edən sözlər - "Yeddi dəniz" üçün mənbə olan "Səhah"dakı 40.000,

- ◆ Barbar şəhərlərdən biri.
- ◆ Misir Fustatinidəki bir bölgə adı.
- ◆ Hələbdəki bir qışlaq.
- ◆ Mosulun şərqindəki bir diyar.
- ◆ Bölgə, yer adları.
- ◆ Zukor yerindəki bir yer adı.

"Səbat əbhur"dakı ("Yeddi dəniz"dəki) sözlərin mənalarını təsdiqləyən "Qurani-Kərim"in ayələri, hədislər və müxtəlif şairlərin şeirlərindən nümunələr, həmin poetik nümunələri ifadə edən illüstrasiyalar yer almışdır. Illüstrasiyalarda şeirin bir misrası və ya bir beytini izah edən sözün mənasını açan nümunə kimi göstərilir. "Qurani-Kərim" və hədislərdən götürülmüş nümunələr digər sözlərdən daha çoxdur. Frazoloji (fikh), peyğəmbər, səhabə, şair adları yer alan lüğət məqaləsində, məsələn, əl-Abbəs ibn Maradis, Əbdülqeyis, Əddiq ibn Hübab, Abdulla ibn Kuşayb, Abdulla ibn Səlmə ibn Kuşayb, Ubeydə ibn Müaviyə ibn Kuşayb, Ubeydə ibn Ömər ibn Muaviyə, Abdulla ibn Abbas, Abdulla ibn Ömər ibn ul-Os, Abdulla ibn Ömər ibn Mahzum, Um Ubayd ul-Fulat, Ubeyd ibn əl-Fulat, İshak ibn Ubeydin adlarına rast gələ bilərik.

Lüğətin məqalə tərkibi: "Səbat əbhur" ("Yeddi dəniz") lüğət məqalələrinin tərkibi haqqında danışmadan əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, ümumən klassik lüğətlərdə qəbul edilən leksikoqrafik üsullar və lüğət məqaləsinin düzülüş texnika-

ruzabadinin "Komus" lüğətləri ilə bir sırada dayanır.

Əslində, bu əsər Əlişir Nəvai yaradıcılığının və əsərlərinin Türkiyədə tədqiqi zamanı ortaya çıxmışdır. "Səbat əbhur" ("Yeddi dəniz") 1956-cı ildən elm əhlinə məlum oldu. "Türk alimi Agah Sirri Ləvənd 1956-cı ildə Türkiyənin Aya-sofya, Süleymaniyyə və Nuri Osmaniyyə kitabxanalarında "Səbat əbhur" adlı elmə məlum olmayan 6 ədəd əlyazma tapdı. A.S.Ləvənd həmin lüğəti tədqiq edərək Ayasofiyaya (№4862), Nurosmaniya (№4752) və Süleymaniyyə (№1086, №1087, №2630, №3217) kitabxanalarında saxlanan əlyazmaların birində (№ 4862) əsərin Nəvaiyə, yəni də bir başqa mənbəyə - Maniniyə istinadən verilən lüğətə (№1087) dair mülahizələrə söykənib əsərin Nəvaiyə aid olmasını yazmışdı. O, Ayasofya nüsxəsinin "Müqəddimə" və "Xatimə"sindəki məlumatlara söykənərək əsərin Əlişir Nəvaiyə məxsus olması qərarını qətiləşdirdi. Bu tapıntıdan sonra A.S.Ləvənd "Əlişir Nəvainin ərəbcə sözlüyü" adlı məqaləsini yazaraq, "Türk dili araşdırmaları illiyi"ndə yayımladı (Ankara, 1956, s.239-245). Bəzi alimlər bu fikri qəbul etməsələr də, bir çox alimlər - nəvaişünaslar bu fikri təsdiqlədilər. 1960-cı ildə akademik Həmid Arslı "Nəvai irsinin öyənilməsi tarixindən" məqaləsində Agah Sirri Ləvəndin fikirlərini təsdiqləyərək əsərin müəllifinin Əlişir Nəvai olduğunu yazdı. 1967-ci ildə əfqan alimi Məhəmməd Yakub Vahid öz tədqiqatını Jüzjoninin, Agah Sirri Ləvənd və Əhməd Ataşın (yeri gəlmişkən, Əhməd Ataş əsərin Nəvainin olduğunu inkar edir) məqalələrindəki məlumatları dərinlən təhlil edərək əsərin Nəvaiyə aid olduğunu təsdiqlədi.

Bu mənbələrlə yeni nəslə təmsil edən özbək nəvaişünas alimi Erqas Açılovun "Nəvai ensiklo-pediyası" üçün hazırladığı mətnə az da olsa, məlumat verilmisdir. Lakin ən geniş məlumatlar "Əlişir Nəvainin "Səbat əbhur" lüğəti" adlı tədqiqat işində ortaya qoyulmuşdur. Təəssüf ki, Əlişir Nəvainin adı çəkilən əsərinin - "Səbat əbhur" ("Yeddi dəniz") lüğətinin mətni indiyədək nəşr olunmayıb.

Batırbek Həsənov 1981-ci ildə "Əlişir Nəvainin "Səbat əbhur" lüğəti" adlı filologiya elmləri namizədi alimlik (hazırkı filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu) dərəcəsi almaq üçün yazdığı dissertasiya (1981-ci ildə) işi əsasında hazırladığı monografiyasında bu əsərin Əlişir Nəvaiyə məxsus olması haqqında ciddi araşdırma ortaya qoydu. B.Həsənovun "Əlişir Nəvainin "Səbat əbhur" lüğəti" kitabı - "Giriş", "I fəsil. Ərəb leksikoqrafiyası tarixindən", "II fəsil. "Səbat əbhur"un müəllifi haqqında", "III fəsil. "Səbat əbhur"un Ayasofya əlyazma nüsxəsi, əsərin düzülüş səbəbi və mənbələri", "IV fəsil. "Səbat əbhur"un məzmunu və xarakteristikası" və "Xülasə" kimi struktur daxilində araşdırmaya cəlb etmişdir. Batırbek Həsənovun adını qeyd etdiyimiz tədqiqatından - "Əlişir Nəvainin "Səbat əbhur" lüğəti" adlı dissertasiya işindən faydalanaraq Ə.Nəvainin "Səbat əbhur" ("Yeddi dəniz") əsəri haqqında ümumi məlumat - mövzusunun, qayəsi, məzmun xüsusiyyətlərindən bəhs etdik.

B.Həsənovun fikrincə, Əlişir Nəvai ərəb dilini yaxşı bilən mütəxəssis kimi, bu dilin leksikoqrafiyasına aid müxtəlif mənbələrdən xeyli materiallar toplayaaraq, bir lüğət, izahlı bir lüğət hazırlamışdı. Şair lüğətə "Səbat əbhur" ("Yeddi dəniz") adını qoymuşdu, onun müqəddiməsini yazmışdı (bu müqəddimə Ayasofya nüsxəsində var). Müqəddimə qaralama halındadır. Lakin lüğət haqqında Əlişir Nəvainin özü və müasirləri bir məlumat yazmadılar.

Qeyd edək ki, həm öz dövründə, həm də sonrakı dövr tədqiqatlarında Əlişir Nəvainin ərəb dilini gözəl bilməsini xüsusi ilə qeyd edilib. Lüğət şairlərin əsərlərindəki ərəbcə söz və ibarələrin daha aydın dərk edilməsinə kömək məqsədi daşıyır.

ƏLİŞİR NƏVAINİN "SƏB'AT ƏBHUR" ("YEDDİ DƏNİZ") ƏSƏRİNİN TƏDQIQI TARİXİNDƏN

təsdiqlərində Nəvainin böyük nəzəriyyəçi olduğu qədər, dərin biliklərə qabil bir dilçi olduğunu göz önünə gətirmək istərdim. "Nəvainin dilə aid sətirələrində iki dürlü baxış vardır: Bir-afaqi (obyektiv), İki - qandəvi (normativ). Kəmal cəsarətlə deyə bilərik ki, Nəvainin bu sürətlə türk dilini təhlil etməsi - dini müqəddəməsi kənərə buraxılacaq olursa-onun tam mənasına bir dilçi olduğunu meydana çıxarır. Bizim bildiyimizə görə, türk xalqı olalıdan bəri böylə yalnız iki dilçimiz olmuşdur Mahmud Kaşğari və Nəvai".

Dilçilik elminin qanun-qaydalarını mükəmməl bilən Əlişir Nəvai ərəb dilinə dair yazdığı "Səbat əbhur" ("Yeddi dəniz" - "Səbat əbhur") adlı əsərinin özünəməxsus özəllikləri vardır.

Əlişir Nəvainin "Səbat əbhur" ("Yeddi dəniz" - "Səbat əbhur") əsəri ərəb dili lüğətşünaslığına dair - izahlı lüğət məzmununda yazılmış bir əsərdir. Əsərin yazılış tarixi haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Əlişir Nəvai yaradıcılığının dərinliklərinə endikcə, onun tək cəmi türk dili uğrunda mübarizəsi deyil, fars dilində yaratdığı "Divan" və digər əsərləri deyil, həm də islamın türk dilində bədi və elmi şəkildə təbliği sahəsində böyük xidmətləri danışılmazdır. Dahi mütəfəkkirin yaradıcılığının bu izləri orta əsr islam ədəbiyyatı tarixi səhifələrinə də həkk olunmuşdur. "Qurani-Kərim"in, Peyğəmbər (s) hədislərinin ərəb dilindən fars, türk dilinə tərcümə məsələsi böyük miqyaslı bir iş olduğundan lüğətə, xüsusən də izahlı lüğətə o zamanlar nə qədər böyük ehtiyac olduğunu dövrün ab-havasını bilənlərə məlumdur.

"Səbat əbhur" ("Yeddi dəniz") əsəri bu məsələnin bariz nümunəsidir.

"Səbat əbhur" ("Yeddi dəniz") əsəri klassik ərəb dilinin izahlı lüğətini, Şərq ədəbiyyatı nümayəndələrinin yaradıcılığı haqqında mühüm mənbələri, ərəb filologiyasının formalaşması prosesini - lüğətnə-

"Təkmila"dakı 20.000, "Kəşşaf", "Müqəddimə" və "Zəvayid"dəki cəmi 60.000 söz olur. "Səbat əbhur"da ("Yeddi dəniz") Nəvainin özünün tərtib etdiyi sözləri 2712 lüğət məqaləsinə daxil etmişdir.

Ə.Nəvai bu kitablardan - lüğətlərin hər birindən istifadə etməklə yanaşı, onların qarşılıqlı müqayisəsini də aparmışdır, tədqiqatda cəlb etdiyi kitablardakı söz izahlarını özünün "Səbat əbhur"da ("Yeddi dəniz") hazırladığı sözlər ilə qarşılaşdırıb.

Ə.Nəvai "Kəşşaf"dən sözləri və onların mənalarını olduğu kimi götürüb, amma izahların qrammatik düzülüşündə fərqlər var. "Səbat əbhur" ("Yeddi dəniz") leksikasının əsas qismini üç hərfli söz kökləri təşkil edir. Bu söz kökləri 6451 lüğət məqaləsindən ibarətdir. Sayına görə ikinci yeri 2056 lüğət məqaləsində isə dörd hərfli söz kökləri tutur. İki hərfli söz kökləri cəmi 5 lüğət məqaləsində var. Beş (94 lüğət məqaləsi), altı (1 lüğət məqaləsi), yeddi hərfli (2 lüğət məqaləsi) köklərdən düzəldilmiş sözlər işlək və hamısı ərəb dilində çox istifadə olunan sözlərdir.

Lüğətdə dilçilik, ədəbiyyat, tibb elmləri ilə yanaşı, bitki, heyvan və həşərat adlarına aid sözlərin də izahı var. Məsələn, coğrafi adlar lüğətində dağ, dəniz, ən kiçik kənd-kəsək, böyük şəhərlər, hətta məhəllə, küçə kimi adlardan da böyük şəhər və ölkə adlarına qədər hər şey tapmaq mümkündür. Bu adların Şərq dünyasına mənsub olması təbiidir. Lüğətdəki coğrafi adların bəzilərinə nəzər yetirək:

- ◆ Məkkə dağları və ya yolları.
- ◆ Əhvazdakı bir qışlaq.
- ◆ Nəhrəvandakı bir qışlaq.

şı olmuşdur. Lüğət məqalələrinə daxil olan sözlərin izahlarını Ə.Nəvai özü verir, bu təqdimat sadə izahlı sözlərdən başlayır. Lüğətdəki məqalələrin tərkibi də ayrıca izah olunur. Əlişir Nəvai lüğət sözlərinin mənalarını faydaladığı lüğətlərdən aldığı hesab etsək, bu halda sıra hesabı ilə, əvvəl "Səhah", sonra "Təkmila", "Kəşşaf", "Qərayib əl-hədis", "Müfəssəl" və nəhayət, "Zəvayid"dən gəlir. Ərəb lüğətşünaslığının inkişafı və yayılması dövründə bu əsərin ortaya qoyulması mühüm əhəmiyyətə malikdir. İslamın yayılması və Qurani-Kərimin tədrisi ilə əlaqədar ərəb dili Şərq dünyasında ən önəmli və öyrənilməsi zəruri olan bir dil halını almışdı. Ə.Nəvainin belə bir mövzuya müraciət etməsinin vacib səbətlərindən biri də bu idi. Bu mənada, "Səbat əbhur" ("Yeddi dəniz") əsəri ərəb leksikoqrafiyası tarixində Cövhərinin "Səhah" və Fi-